

ქართული ფეოდალური სოფლის ტერიტორიული აღნაგობის გენეზისი

ტარას ახალაია

დამოუკიდებელი მკვლევარი

akhalaia_taras@yahoo.com

კახა თორელი 1260 წელს რკონის ღმრთისმშობლისადმი მიცემულ „დანერილში“ წერდა: „მოგუიწსენებია სოფელი ხოვლე ზურიტა, ხოდაბუნითა, ტყითა, ველითა, წყლითა, წისქულითა და ყოვლითა სამართლიანითა ზღურითა: საჯმრითა და უჯმრითა და სოფელი სამსახურითა და ბეგრითა [...]“ (ენუქიძე და სხვები 1984: 148).

ამ ცნობის განხილვისას ნ. ბერძენიშვილი ასკვნის:

აქ ორგვარი გაგებითაა სოფელი: სოფელი – საბატონო კუთვნილება საბატონო მეურნეობით (ზუარი, ხოდაბუნი, ტყე-ველი, წყალი, წისქვილი) და სოფელი საგლეხო ფუძეებად დაყოფილი და გლეხებით დასახლებული მათი სამსახურით და ბეგრით ბატონისა და მისი სახლისათვის. ესაა ტიპური სოფელი XII–XIII სს. ამის შემდეგ ქართულ სოფელს აღნაგობის მხრით არსებითი ცვლილება არ განუცდია. [...] სოფელი ორად იყო გაყოფილი – სასახლე (ხოდაბუნი და ზვარი) და მებეგრენი (წვრილი გლეხური მეურნეობა) (ბერძენიშვილი 1974: 124–125).

ფეოდალური სოფლის აღნაგობის ანალოგიური სურათი აისახა მეღმეტეუკ კათალიკოსის „დანერილში“ (1031–1033 წწ.). მეღმეტეუკმა საკურთხეველზე ჟამისმწირველი დაადგინა: „და უჩინე ამა საკურთხეველსა ჩემსა და ჟამისმწირველსა და მივსცენ: თედს: გლეხნი სამნი ფუძითა სრულითა და ვენაჯი ა, მიწაჲ ა, წისქვილნი ა და ჭალაჲ. და ოტათლოანს – გლეხი ა, ციხედიდს – გლეხი ა, ბ – ნივე ფუძითა სრულითა და ვენაჯი ა“ (ენუქიძე და სხვები 1984: 27). ამ ცნობის თანახმად, კათალიკოსმა ჟამისმწირველს „სრულ ფუძეზე“ მსხდომი გლეხების გარდა ვენახი, მიწა, წისქვილი და ჭალა უჩინა, რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ თუ „სრული ფუძე“ გლეხის პირად საკარმიდამო მეურნეობას ქმნიდა, „სრული ფუძის“ გვერდით ჩამოთვლილი ვენახი, მიწა, წისქვილი და ჭალა საგლეხო მეურნეობის გარეთ შექმნილ სამეურნეო ერთეულებად წარმოიდგინებოდა.

1200 წლის ახლოს შიომღვიმის მონასტრის კრებული „დანერილს“ აძლევს კვირიკე კახთა მეფის მწირველ-მეაღაპეს ზოსიმეს და მის გამზრდელ იოვანეს, სადაც წერია: „რუეთს საკურთხეველისა საგლეხოსა ვენაჯსა ზედა კაცნი ვინმე სხდომილ იყვნეს არ მამულენი, მიწაი ვენაჯად აეშენა და იგინი კაცნი კიდე წავიდეს. [...] და კულა მასვე ვენაჯსა საგლეხოსა ზედა იოვანეს [...] ნაკალოები მჭედლურა ეყიდა და ზედავე მოეკიდა“ (ენუქიძე და სხვები 1984: 89). მოყვანილი ცნობა მიგვითითებს, რომ საგლეხო მეურნეობაში არსებულ ვენახს „საგლეხო ვენახი“ ერქვა.

თუ როგორ იქმნებოდა „ფუძე“ წოდებული საგლეხო მეურნეობა, კარგად ჩანს ნიკორწმინდის „დანერილიდან“ (XI ს.). აღნიშნულ საბუთში ნიკორწმინდელი წინამძღვარი წერს: „ეფრემ შემოსწირა ყანაჲ ბ ხოტეველისა სულისათჳს. იგი და ნასყიდი ერთგან შევკრიბე და გლეხი დავასახლე [...] ბეგარასა გარდაიჭდიდის. [...] ჴივშს, ზოსქლელისაგან ვიყიდე ვენაჯი [...] და მივეც გლეხსა საბეგროდ“ (ენუქიძე და სხვები 1984: 42). ამრიგად, ნიკორწმინდელი „საგლეხო ვენახსა“ თუ „საგლეხო ყანას“ ქმნის, მასზე გლეხებს ასახლებს და ბეგარის გადახდას აკისრებს (ბერძენიშვილი 1979ა: 81–82). ეს ნიშნავს, რომ

„საგლეხო ვენახი“ თუ „საგლეხო ყანა“ „სრულ ფუძეში“ შემავალ სამეურნეო ერთეულებს წარმოადგენდნენ და სრული ფუძე ამ და სხვა სამეურნეო ერთეულებისგან შედგებოდა.

მელქისედეკ კათალიკოსი თავის „დანერილში“ გვამცნობს, რომ ჩოჩეთს მოუგია „უბანი ა, მიწა და ვენაჯი სასეფო“ (ენუქიძე და სხვები 1984: 26). ამრიგად, თუ შიომღვიმის „დანერილში“ „საგლეხო ვენახი“ იხსენიება, მელქისედეკ კათალიკოსის „დანერილი“ „სასეფო ვენახს“ იცნობს, რის გამოც „სასეფო ვენახი“ „საგლეხო ვენახისგან“ განსხვავებული სამეურნეო ერთეული უნდა იყოს.

ატენის სიონის წარწერაში (1060-1068 წწ.) კი „სასეფო ვენახის“ ნაცვლად „სეფე-ზვარი“ გვხვდება:

მე გ'რგნლმან, მირიანის ყმაძან, თარხოონის ძისამან, ატენის ციხის თავმან ავაგენ სახლნი და ქოლბაქი მას ჟამსა, ოდეს, ადიდენ ღმერთმან, ძლიერმან მეფეთა მეფემან ბაგრატ ობრძანეს მიწასა მათსა მირიანსა, პატრონსა ჩემსა, სეფესა ზოჯარსა შიდა ქალაქისა შენებაჲ (ჯავახიშვილი 1912: 289-290).

ამრიგად, „სეფე-ზვარი“ ვრცელი სამეურნეო ერთეულია და მასზე ქალაქის გაშენება იყო შესაძლებელი.

„სეფესთან“ დაკავშირებულ სოციალურ ტერმინთა შორის ცნობები „სეფე-ყანის“ შესახებ ნიკორწმინდის „დანერილში“ შემოინახა. ნიკორწმინდის წინამძღვარი წერს: „ძირგეულს ვიყიდე სეფესა ყანასა თანა ქარტლისძისაგან ყანაჲ“ (ენუქიძე და სხვები 1984: 42). ამ ცნობიდან ჩანს, რომ ძირგეულში ყოფილა „სეფე ყანა“, რომლის მეზობლად ქარტლისძის საკუთრებაში არსებული ყანა მდებარეობდა, რაც ნიშნავს, რომ ქარტლისძის „ყანა“ განსხვავდებოდა „სეფე-ყანისაგან“. „სეფე-ყანა“ სამეფო საკუთრებაში არსებულ ყანას რომ არ ნიშნავდა, იმავე საბუთის სხვა ცნობიდან დასტურდება: „შქმერს ვიყიდე შქვლოდსგან გლეხი ა და სასეფონი ყანანი“ (ენუქიძე და სხვები 1984: 42). შქვილოისძე გლეხების მფლობელია და იგი აზნაური ჩანს. აქ მოხსენიებული „სასეფო ყანა“ სამეფო ქონების აღმნიშვნელი არ არის, რადგან მისი მესაკუთრე შქვილოისძეა. ამ ცნობასთან დაკავშირებით მ. ბერძნიშვილი შენიშნავს:

გამოდის, რომ სასეფო ყანათა მფლობელი კერძო პირი შქვლოის ძეა [...] მის მიერ ყანისა და გლეხის სანაცვლოდ აღებული საფასური შედარებით მცირეა. ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ თავისთავად შქვლოის ძის „სასეფონი ყანანი“ მაინცა და მაინც ვრცელი ფართობისა არ იქნებოდა. და თუ ნიკორწმინდელი მათ სასეფო ყანებს უწოდებს, ეს არა მათი სიდიდის გამო, არამედ იმიტომ, რომ „სასეფო ყანებად“ წოდებული მიწის ეს მონაკვეთი გლეხებზე არ იქნებოდა დანაწილებული და შქვლოის ძის უშუალო დამუშავების საგანი იქნებოდა (ბერძნიშვილი 1979ა: 72).

1170 წელს შიომღვიმისათვის გიორგი III მიერ გაცემულ საბუთში ვკითხულობთ:

ნუცა რუეთსა და სხალტბასა და ნუ რომელსა სოფელსა მათსა რაი ექნევის: ნუ რაი სამუშაოი ჩუენი სასეფოი, თუინიერ საჯნავი გუმსახურონ ორი დღე რუეთელთა, შიოსუბნელთა და ჩიქუნურელთა, ამან სამმან სოფელმან, და ორი დღე სამკალი ამათვე სამთა სოფელთა: რუეთმა, შიოსუბანმა და ჩიქუნურთა (ენუქიძე და სხვები 1984: 69).

მეფე დემეტრე I-ს მუხრანის შენებისას შიომღვიმის ოთხი სოფლისათვის „სამუშაოი სასეფოი“ დაუკისრებია. გიორგი III-მ კი შეუვალობის განახლებისას სამივე სოფელს ყოველგვარი „სამუშაოი სასეფოი“ გააუქმა და მხოლოდ ორი დღე სახნავი და ორი დღე სამკალი დაუტოვა მათ. „სამუშაოი სასეფოიდ“ წოდებული ხვნა და მკა ამ სოფლების გლეხებს, რა თქმა უნდა, „სეფე-ყანაზე“ („ხოდაბუნი“) ეკისრებოდათ.

თუ რას ეფუძნებოდა გლეხის ვალდებულებანი, ზურაბ გელოვანის მიერ გაბრიელ ჭყონდიდელ-ცაგერელისადმი მიცემული საბუთიდანაც (1660-1685 წწ.) დასტურდება: „თუ

თქვენი ყმა ფოჩიანი ჩვენს ალაგზედ დაასახლოთ [...] მუშაობა, მგზავრობა და სამსახური ყველა თქვენი იყოს და ბეგარას ჩვენ მოგვცემდეს“ (კაკაბაძე 1921: 81). მიწა, რომელზეც ცაგერელის გლეხს სვამენ, ზურაბ გელოვანს ეკუთვნის. ამიტომ ცაგერელის ყმა მიწაზე ჯდომის სანაცვლოდ გელოვანს „ბეგარას“ უხდის, ხოლო პატრონისაგან პირადი დამოკიდებულების გამო, ვალდებულია ცაგერელს „სამსახური“ და „მუშაობა“ „სეფე-ყანაზე“ შეუსრულოს.

ამ საკითხის უფრო ნათლად წარმოჩენის მიზნით მივუბრუნდეთ კახა თორელის 1260 წლის „დაწერილს“. ამ საბუთით კახა თორელმა სოფელი ხოვლე მასში მცხოვრები გლეხებითურთ რკონის მონასტერს შესწირა და ამ გლეხებს მონასტრის სასარგებლოდ ბეგარა და სამსახური დააკისრა. მაგრამ ამ სოფლის რამდენიმე მიწა სხვა მონასტერზე ყოფილა შეწირული, რის შესახებაც კახა თორელი წერს:

მორბედის ძის მიწაი ვარძიის ღმრთისმშობლისა იყო შეწირული და მასვე მოვაწსენე. ხოხალაისძე და აბესაისძე კავთას შეწირულნი იყუნეს და მასვე შევსწირენ. ესენი ბეგარას, რაითაც შეწირულნი არიან, მუნ მიიღებდენ; და სამართალი და მამითადი განალამცა თქუენივე (ე. ი. რკონის, – ტ. ა.) იყო (ენუქიძე და სხვები 1984: 148).

როგორც მოყვანილი ცნობიდან ჩანს, თუ გლეხები ბეგარას „სრულ ფუძეზე“ სხდომის სანაცვლოდ იხდიან, ბატონისგან პირადი დამოკიდებულების გამო, პირადი შრომა – „სამართალი“ და „მამითადი“ საბატონო მეურნეობაზე ეკისრებოდათ (ბერძენიშვილი 1979b: 129). ეს კი კარგად წარმოაჩენს იმ ფაქტს, რომ სოფელში შემავალი მიწა ორ ნაწილად იყოფოდა – ერთი მხრივ, „სრულ ფუძედ“ წოდებული საგლეხო მეურნეობა და, მეორე მხრივ, სოფლის მფლობელი სენიორის საკუთრებაში არსებული საბატონო მეურნეობა, რომლის დამუშავებაც ამ სენიორის გლეხებს კოლექტიურად ევალებოდათ.

ნ. ბერძენიშვილის სამართლიანი დაკვირვების თანახმად, ფეოდალური ხანის ქართულ წყაროებში დამოწმებული ტერმინები – „სეფე-ყანა“, „სეფე-ზვარი“ და „სეფე-ვენახი“ იმ ხანაში ჩანან აღმოცენებული, როდესაც „სეფე“ ჯერ კიდევ ცოცხალი სოციალური ტერმინი იყო, ფეოდალური ხანის წყაროებს კი მხოლოდ გაქვავებული ფორმით შერჩნენ კერძო ბატონების კუთვნილი ნაკვეთების აღსანიშნავად (ნ. ბერძენიშვილის აზრი მოყვანილია ნიგინიდან – ბოგვერაძე 1979: 116-117).

რაკი ზემოჩამოთვლილი ტერმინები „სეფესთან“ დაკავშირებულ სოციალურ ტერმინთა რიგს განეკუთვნებიან, ამჯერად ტერმინ „სეფეს“ სოციალურ ისტორიას გავადევნოთ თვალი.

ძველი ქართული სოციალური ტერმინი „სეფე“ „ოჩე“ ტერმინის ნაანდერძევი ყალიბიდან მომდინარე სიტყვად უნდა ჩაითვალოს. დიაქრონული თვალსაზრისით „ო-ჩ-ე“-ს ფუძე შეიცავს მეგრულ-ჭანურში ფართოდ გავრცელებულ ო- -ე პრეფიქს-სუფიქსსა და -ჩ- ძირეულ მორფემას. თუკი მეგრულ-ჭანური ო- -ე-ს ქართულ ეკვივალენტს სა- -ე ცირკუმფიქსი წარმოადგენს, მეგრულ-ჭანური -ჩ- ძირის შესატყვისი ქართული -ც-, სვანური -შ- და საერთო-ქართველური *-ც₁- ძირი ეტიმოლოგიურად „დიდის“, „დიდობის“ გაგებას შეიცავდა. ეს ძირი დასტურდება შედარებითი ხარისხის ფორმებში – ქართული ხ-უ-ც-ე-ს-ი, მეგრულ-ჭანური უ-ჩ-ა-შ-ი (უფროსი), სვანური ხ-ო-შ-ა (დიდი, უფროსი, წინაპარი). ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით კი მივიღებთ „ოჩეს“ ზუსტ ტერმინოლოგიურ ინტერპრეტაციას: „ოჩე“ არის ის, რაც „დიდისთვის“, უფროსისათვის არის განკუთვნილი, ანუ „საუფროსო“, „საუხუცესო“ (ალექსიძე, მაჭავარიანი 1968: 382-383, 388-390).

ზ. ალექსიძე და გ. მაჭავარიანი მეგრულ -ოჩე-ს („საუხუცესო“) საერთო-ქართველურ არქეტიპად *ს₁ა-ც₁-ე-ს („სადიდო“, „საუფროსო“) ვარაუდობენ. მართალია, *ს₁ა-ც₁-ე „საუხუცესოს“ მნიშვნელობით ძველქართულ წყაროებში არ დასტურდება, მაგრამ მეგრული „ოჩე“ და ძველი ქართული „სეფე“ *ს₁ა-ც₁-ე-ს ნაანდერძევი ყალიბიდან მომდინარეობენ, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ თუ *ს₁ა-ც₁-ე-სა და ო-ჩ-ე-ში „დიდობის“ აღმნიშვნელი საერთო-ქართველური *-ც₁- და მეგრულ-ჭანური -ჩ- ძირი გამოიყოფა, სეფე-ში ქართულ-მეგრულ-ჭანურ -ფ- ძირს გამოყოფენ, რომელიც „უფროსს“ გამოხატავდა „მფლობელობის“

მნიშვნელობით (ალექსიძე, მაჭავარიანი 1968 : 381 – 402). იგივე -ფ- ძირი გამოიყოფა ძველქართულ სოციალურ ტერმინებში „მეუფე“, „მეფე“, „უფალი“, „სოფელი“, „სამეუფო“, „სუფევა“ და ა. შ. (ჯანაშია 1949: 159-162); (ალექსიძე, მაჭავარიანი 1968: 396); (მამულია 1979: 55-58).

როგორც ცნობილია, ძვ. წ. III-II ათასწლეულის ძველქართულ ტომებში სოციალურად პატრიარქალურ-გვაროვნული საზოგადოება ჩამოყალიბდა. აღნიშნული საზოგადოების ძირითად სოციალურ უჯრედს ძველი ქართული „სახლი“ წარმოადგენდა, რომელსაც თავში „მამასახლისი“ – „ხუცესად“ (მეგრულ-ჭანურად „უჩაში“) წოდებული ასაკით უხუცესი პირი ედგა (ჯავახიშვილი 1905: 16); (მამულია 1979: 44 – 45). თუ „მამასახლისი“ სახლის, ანუ გვარის „მამას“ (უფროსს, მმართველს) აღნიშნავდა, „ხუცესი“ თავის თავში ასაკით და, შესაბამისად, სოციალურად უფროსის ცნებას იტევდა. როდესაც ძვ. წ. II ათასწლეულის მიწურულს ისტორიული ქართლის მიწა-წყალზე მოსახლე ტომებში სოციალური განშრევების შეუქცევადი პროცესი დაიწყო, საერთო-ქართველური -ც₁- („დიდი“, უფროსი) ძირიდან ნაწარმოები „ხუცესი“ და „უჩაში“ უკვე ვეღარ გამოხატავდნენ იმ სხვაობას, რაც სოციალური თვალსაზრისით აღზევებული „სახლის“ „ხუცეს“-„უჩაშსა“ და და დამცრობილი „სახლის“ „ხუცეს“ – „უჩაშს“ შორის სუფევდა და სოციალური განშრევების შედეგად წარმოქმნილმა სოციალური ურთიერთობების ახალმა ფორმებმა -ფ- („ფლობა“, ბატონობა) ძირიდან ნაწარმოებ სოციალურ ტერმინებში ჰპოვა ასახვა, რის გამოც „ხუცესი“ („მამასახლისი“ – „უფლად“, „მეუფედ“ და „მეფედ“ გარდაიქმნა, „უფალის“ ფლობის ობიექტს (მიწა-წყალს) „სოფელი“, „სამეუფ(ლ)ო“ და „სასუფეველი“ შეერქვა, ხოლო „უფალის“ ბატონობას „სუფევა“ ეწოდა (მამულია 1979: 55-58). ასე გარდაიქმნა „ხუცესი“ სოციალურად უფროსიდან (-ც₁- „უფროსი“) „უფლად“, „მეუფედ“ და „მეფედ“ (-ფ- „ფლობა“, ბატონობა) წოდებულ „მფლობელ“, მესაკუთრე, გაბატონებულ „ხუცესად“.

„სეფე“ „მეფე“-ს (მეგრულ-ჭანური „მაფა“) საპირისპირო ცნებაა. ზ. ალექსიძისა და გ. მაჭავარიანის მოსაზრებით, თუ -ფ- ძირის ზოგადი მნიშვნელობიდან ამოსვლით „მე-ფ-ე“ შეიძლება განიმარტოს, როგორც აქტიური შინაარსის მქონე ნაზმნარი სახელი (მიმღეობა) „მფლობელის“, „მქონებელის“ მნიშვნელობით, ცხადია, ამგვარ შემთხვევაში სე-ფ-ე უნდა გავიგოთ, როგორც სათანადო პასიური მიმღეობა – „ის, ვინც ვილაცას (მე-ფ-ე-ს) აქვს, ერგება, ეკუთვნის“ (ალექსიძე, მაჭავარიანი 1968: 396-402).

ამრიგად, საერთო-ქართველურ *-ც₁- ძირსა და -ფ- მორფემას შორის სხვაობა იმაში მდგომარეობს, რომ თუ *-ც₁- ძირი, ზოგადად, „დიდის“, უფროსის მნიშვნელობით ძველქართულ ტომთა პატრიარქალურ-გვაროვნული საზოგადოების პირმშოა, -ფ- ძირი „მფლობელის“ (ბატონის) მნიშვნელობით სოციალურად დიფერენცირებული საზოგადოების ჩამოყალიბებას შემოჰყვა, რის შედეგადაც „საუხუცესოს“ აღმნიშვნელ საერთო-ქართველური *ს₁-ც₁-ე ძირიდან -სეფე- ტერმინი აღმოცენდა (მამულია 1987: 80-81).

ძველქართულ წყაროებში დამოწმებული „საუხუცესო“ (გვიანფეოდალური ხანის „საუფროსო“), ჩვეულებრივ, გვარის გაყოფისას „მამის“, როგორც უფროსი თაობის ძმებს შორის უხუცესი ძმის წილს აღნიშნავდა. ამის გამო, ადვილი შესაცნობია, თუ რატომ მიემართა „ოჩე“-„საუხუცესო“ – („*საცე“) ტერმინები მიწა-წყალს. „ოჩე“-„საუხუცესო“ – (*ს₁აც₁-ე) ის მიწა-წყალი არის, რომელიც გვარის მეთაურს ეკუთვნოდა (ალექსიძე, მაჭავარიანი 1968: 383-388). ანუ ვინც „საუხუცესოს“ ფლობდა, გვარის მმართველიც ის იყო. და რადგან პატრიარქალური თემი თუ ტომი ძველი ქართული „სახლის“ სოციალურ სტრუქტურას იმეორებდა, ძნელი მისახვედრი აღარ არის, რომ ძვ. წ. III-II ათასწლეულის კოლხურ-იბერიული თემის უხუცესებსა თუ ტომის ბელადებს პატრიარქალური „სახლის“ მეთაურის დარად *ს₁აც₁-ე-„ოჩედ“ წოდებული „საუხუცესო“ მიწები უნდა ჰქონოდათ (ალექსიძე, მაჭავარიანი 1968 : 383-388).

ძვ. წ. II-I ათასწლეულის ძველი ქართული პატრიარქალური თემის სოციალური აღნაგობის სურათი ხევსურეთის ეთნოგრაფიამ შემოგვინახა „ჯვარისყმობის“ ინსტიტუტის სახით, რის გამოც ხევსურული სატაძრო თემის აღწერაზე დაწვრილებით შევჩერდებით. როგორც ცნობილია, ხევსურეთში ეთნოგრაფიულად დადასტურებული სატაძრო თემის ცენტრში ჯვარ-ხატად წოდებული საერთო-სათემო სალოცავი იდგა ღვთაების საკულტო და

სამეურნეო ნაგებობებით. რადგან მიწის უზენაეს მესაკუთრედ თემის მფარველი ღვთაება – „ჯვარიონად“ ჯვარი (ხატი) გამოდიოდა, მეთემენიც ჯვარისადმი „ყმობის“ პირობით ჯვარ//ხატის კუთვნილ მიწას ფლობდნენ, რის გამოც მეთემე „ჯვარისყმად“ იწოდებოდა (ბარდაველიძე 1952: 624-629).

ხევსურეთის ყველა თემური ორგანიზაცია ორ ძირითად საზოგადოებრივ ჯგუფად – „ჯვარიონად“ (//„ხატიონად“) და „ერისაგანად“ იყოფოდა. „ერისაგანნი“ სრულუფლებიან მეთემეებს (persone sui iuris) წარმოადგენდნენ, ხოლო „ჯვარიონნი“//„ხატიონნი“ – ჯვარ-ხატის მუდმივი ან დროებითი მსახურები – „ჯვარიონად“ იმავე რიგითი მეთემეებიდან დგებოდნენ და თემის თეოკრატიულ ხელისუფლებას განასახიერებდნენ. ხევსურული სატაძრო თემის საკუთრებაში არსებული მიწა ორ ნაწილად – „ჯვარიონად“ სათემო და ჯვარ-ხატის/(ტაძრის) მიწებად იყო დაყოფილი. სათემო მიწები ჯვარისყმათა აგრარული მეურნეობის საფუძველს წარმოადგენდა და მათი გვარების მფლობელობაში იყო, ჯვარ-ხატის მიწებს კი მეთემენი კოლექტიურად ამუშავებდნენ. ჯვარ-ხატის მიწაზე მოწეული მოსავალი ხატში მიდიოდა და თუმცა ხევსურთა რელიგიური წარმოდგენებით აღნიშნული ბეგარა თემის მფარველ ღვთაებებს მორიგე ღმერთთან ზეცაში აჰქონდათ, ვ. ბარდაველიძის დაკვირვებით, ჯვარის მიწაზე მოწეული მოსავალს უშუალოდ ჯვარიონი (ხატიონი) ითვისებდა (ბარდაველიძე 1952: 624-629); (ბარდაველიძე 1959:159-166); (ერიაშვილი 1982: 6-7).

შეიძლება ითქვას, რომ თემის „ჯვარიონად“ წოდებული თეოკრატიული ხელისუფლება, რომელსაც თავში „ჯევისბერი“ ედგა, ძვ. წ. III-II ათასწლეულის ძველი ქართული სატაძრო თემის მმართველ „ხუცესთა“ სოციალური მემკვიდრეები არიან, რის გამოც ხევსურეთის ეთნოგრაფიაში დამოწმებული „ჯევისბერი“ ძველქართულ სოციალურ ტერმინთა ენაზე „მამასახლის“-„ხუცეს“-„უხუცეს“ (//მეგრულ-ჭანურ „უჩაშად“) შეიძლება განიმარტოს მხოლოდ. ამის გამო, ძნელი მისახვედრი აღარ არის, რომ ის „ჯვარის მიწები“, რომლის რეალურ მფლობელსაც ხევსურეთში „ჯვარიონად“ წოდებული „ხუცესები“ წარმოადგენდნენ, გენეტურად „საუხუცესოს“ უკავშირდებიან. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, „ჯვარიონად“ წოდებული „ხუცესები“ ჯვარის მიწებს „საუხუცესოს“ უფლებით ფლობდნენ. ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ძვ. წ. III-II ათასწლეულის ძველი ქართული სატაძრო თემის საკუთრებაში არსებული მიწა-წყალი ორ ნაწილად იყოფოდა – „შვილების“ (სრულუფლებიან მეთემეთა) კუთვნილ წილად და „*საცე“ – წოდებულ „საუხუცესოდ“, რომელსაც თემის მმართველი „მამასახლისი“ – „ხუცესი“ – „უჩაში“ ფლობდა.

როდესაც სოციალური აღზევების შედეგად „ხუცეს“-„უჩაშის“ სახლი „სეფე“ (გაბატონებული „სახლად“) გარდაიქმნა და „ხუცეს“-„უჩაშის“ (უფროსის) ადგილი „უფალმა“-„მეუფ(ლ) ე“-„მეფემ“ („მფლობელმა“, ბატონმა) დაიკავა, „საუხუცესო“-„ორე“-„*საცეს“ „უფალის“//„მეუფის“ კუთვნილი – „სეფე“ და „სასეფო“ ეწოდა (მამულია 1987: 80-85). ამის გამოც, „სეფე ყანა“ („სასეფონი ყანანი“), „სეფე-ვენაჯი“ („ვენაჯი სასეფო“) და „სეფე-ზვარი“, რომელიც „სეფეში“ (სასახლეში) მჯდომი „მეუფის“ („უფალის“, ბატონის) კუთვნილ ყანას, ვენახსა თუ ზვარს ნიშნავს, წარმოშობით იმ „უჩაშის“ კუთვნილი ორე-ყანა, ორე-ვენახი და ორე-ზვარი არის, რომლის სოციალურ მემკვიდრესაც „სეფეს“ თავში მჯდომი „უფალი“ წარმოადგენდა. ყოველივე ზემოთქმული კი თავისთავად გამორიცხავს იმ მკვლევართა თვალსაზრისს, რომლებიც „სასეფო“ მიწებს მხოლოდ სამეფო დომენად, სამეფო სახლის საკუთრებად მიიჩნევენ.

ძველი ქართული წყაროების შესწავლის შედეგად ი. ჯავახიშვილი ასკვნის, რომ ძველ ქართულ ტომებში ყველა სოციალურ ორგანიზაციას უხუცესობის პრინციპი მსჭვალავდა, რის გამოც გვარის მეთაურად ასაკით უხუცეს პირს ირჩევდნენ (ჯავახიშვილი 1905: 16) და მამის ძალაუფლება (patria potestat) უხუცესობის პრინციპის საფუძველზე, ასაკით უფროს შვილზე – „პირმშოზე“ გადადიოდა. სწორედ უხუცესობის პრინციპს უკავშირდება ძველ ქართულ წყაროებში დადასტურებული „პირმშოს“ – უფროსი შვილის ინსტიტუტი. II ნეშტას 21. 3-ში ვკითხულობთ, რომ ისრაელის მეფე იოსაფატმა თავის შვილებს გაუნაწილა ქონება, ხოლო „მეფობაჲ მისცა იორამს, რამეთუ ესე იყო ძე მისი პირმშო“. ეს ცნობა ადასტურებს, რომ მეფის ხელისუფლების ლეგიტიმაციის საფუძველს „პირმშობა“ წარმოადგენდა.

„პირმშოს“, როგორც ძველი ქართული სამართლიდან მომდინარე უძველესი სოციალური ინსტიტუტის შესასწავლად საინტერესო ცნობები ბიბლიის წიგნების ძველქართულ თარგმანებში შემოინახა. მკვლევრები დიდი ხანია, ყურადღებას აქცევენ II რჯულის 21. 15-17-ში ასახულ ცნობას ძველ ებრაულ ტომებში მოქმედი წესის შესახებ, რომლის თანახმად, კაცს, რომელსაც რამდენიმე ცოლი ჰყავდა, არ შეეძლო პირმშოობის უფლება წაერთმია უფროსი შვილისათვის, რომელიც საძულველი ცოლისგან ჰყავდა და სხვა შვილისთვის გადაეცა მხოლოდ იმის გამო, რომ ეს უკანასკნელი საყვარელი ცოლის ვაჟია. გელათური ბიბლიის ძველ ქართულ თარგმანში ვკითხულობთ: „ვერ უძლოს გაპირმშოება ძესა პირმშოსა მას შეყუარებულისასა“ (II რჯული, 21. 16). ამ ცნობის თანახმად, მამა საყვარელი ცოლის შვილს ვერ „გააპირმშოებს“, თუკი უფროსი შვილი ჰყავს. უმცროსი შვილის „გაპირმშოება“ კი იმაზე მიუთითებს, რომ „პირმშოება“ სოციალური სტატუსია.

მცხეთურ ბიბლიაში იგივე მონაკვეთი ასეა თარგმნილი: „ნუ ახუცებნ შვილსა მას საყუარელისასა უხუცესსა მას შვილსა საძულელისასა, ნუცა შეურაცხ-ჰყოფნ პირმშოებასა მისსა. არამედ უხუცესი იგი ნაწილი მის საძულელისასა მიეცენ შენდობით, [...] რამეთუ [...] მისდა წეს არს პირმშოებად იგი“ (II რჯული 21. 16-17). ძველი ქართული სოციალური ტერმინებით მოაზროვნე მთარგმნელისათვის „ნუ ახუცებნ შვილსა მას“ ნიშნავს, რომ მამას არ შეუძლია უმცროსი შვილი გააუფროსოს („ახუცოს“) და ამით უფროსი შვილის „პირმშოება“ შეურაცხყოს, ანუ უფროს შვილს გარკვეული უფლებები და ამ უფლებებზე მიბმული სტატუსი ჩამოართვას.

მცხეთური ბიბლიის მთარგმნელის სიტყვები: „რამეთუ [...] მისდა წეს არს პირმშოებად იგი“, იმას ნიშნავს, რომ აღნიშნულ წესს „წესი პირმშოებისაჲ“ ეწოდებოდა. „წესი პირმშოებისაჲ“ კი მიუთითებს, რომ „პირმშოება“ სოციალური ინსტიტუტია და რომ გვარის მმართველის წელის (პოტესტას) მიღებაც მასთან არის დაკავშირებული.

ამრიგად, მამასახლისის წელის (ძალაუფლების) ლეგიტიმაციას „წესი პირმშოებისაჲ“ ახდენდა, რომლის სიმბოლურ გამოხატულებას „საუხუცესო“ წილი წარმოადგენდა. „პირმშო“ მამასახლისის წელის (პოტესტას) მემკვიდრე იყო და მემკვიდრეობის გაყოფისას მას დამატებით ერგებოდა „საუხუცესო“ წილი. ეს ნიშნავს, რომ პირმშო ფლობს „საუხუცესოს“ და ვინც „საუხუცესოს“ ფლობს, გვარის მმართველიც ის არის.

„პირმშოს“ ინსტიტუტის შესასწავლად საინტერესო ცნობები „ქართლის ცხოვრებამაც“ შემოგვინახა. ლეონტი მროველთან შემონახული გადმოცემის თანახმად, ქართლის პირველი ქრისტიანი მეფე მირიანი (IV საუკუნის I ნახევარი) სპარსთა მეფე ქასრეს (ხოსროს) უფროსი შვილია. როდესაც სპარსეთში ქასრე გარდაიცვალა, მირიანი ამ დროს ქართლის მეფეა, ხოლო სპარსეთის სამეფო ტახტს მისი უმცროსი ძმა – ბარტამი დაეუფლა. მირიანმა ლაშქარი შეკრიბა და ტახტის საძიებლად სპარსეთს გაემართა. ლეონტის მიხედვით, იგი ასე ასაბუთებდა თავის ლეგიტიმურ უფლებებს სპარსთა მეფობაზე:

პირმშო შვილი ვარ მე მამისა ჩემისა და საუფლისწულოდ ებოძნეს ქუეყანანი უცხონი, მკლავითა წახმულნი და მუნ ყოველნი დღენი ჩემნი დამიყოფიან ბრძოლასა შინა ხაზართასა და მრავალგზის სისხლითა ჩემითა დამიცავს სპარსეთი ხაზართაგან. ამისთვის ჩემი არს საყდარი მამისა ჩემისა (ყაუხჩიშვილი 1955: 67).

ამ ცნობის თანახმად, მირიანი თავის პრეტენზიას ტახტზე პირმშოობის (უფროსი ვაჟი) უფლებით აცხადებდა. ამასთანავე, მას, როგორც პირმშოსა და ტახტის მემკვიდრეს, „საუფლისწულო“ გააჩნდა. სწორედ „საუფლისწულოა“ ტახტის მემკვიდრეობის ნიშანი (ალექსიძე, მაჭავარიანი 1968: 387-388), ანუ ვინც „საუფლისწულოს“ ფლობს, ტახტის მემკვიდრეც ის არის. ამ შემთხვევაში „საუფლისწულო“ „საუხუცესოს“ განვითარებას წარმოადგენს.

ტახტის მემკვიდრეობის საფუძველს „პირმშოება“ რომ წარმოადგენდა, ჯუანშერის ერთი ცნობაც გვიდასტურებს. ვახტანგი და სპარსთა მეფე შერიგდნენ. ვახტანგი ასე მიმართავს სპარსთა მეფეს: „უკეთუ აღასრულო სიტყუა შენი [...] მამად და უფლად გხადო შენ. დაღაცათუ ჩუენ პირმშონი ვართ, არამედ თქუენ სხდეთ საყდართა ზედა მამისა

ჩუენისათა“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 181). ვახტანგი სპარსთა მეფეს სიუზერენად აღიარებს და მას „მამას“ და „უფალს“ უწოდებს, რომელიც, როგორც „მამას“ შეშვენის, ვახტანგის მამის ტახტზე ზის. ვახტანგი კი თავს ვასალად აღიარებს, მაგრამ თავს არა „შვილად“, არამედ შვილთა შორის გამორჩეულ, უფროს შვილად – „პირმშოდ“ მოიაზრებს, რადგან სწორედ „პირმშოა“ ტახტის მემკვიდრე.

„საუხუცესო“-ს¹ ს² აც³ ე-ს განვითარება შეიძლება ასე წარმოვიდგინოთ: პატრიარქალურ სახლის ქონებაში „მამის“ ჯელის სიმბოლოდ „საუხუცესოდ“ (ს¹ ს² აც³ ე-დ) წოდებული წილი გამოიყო. რადგან „მამის“ გარდაცვალების შემდეგ უფროსი „შვილი“ („პირმშო“) ხდებოდა „მამა“, მამასახლისის ძალაუფლების ნიშნად „საუხუცესოსაც“ იგი ეუფლებოდა. შემდგომ ეტაპზე „საუხუცესო“ ძმების გაყოფისას უფროსი ძმის დამატებით წილს შეერქვა. მონარქიის ხანაში კი ტახტის მემკვიდრე პირმშოსათვის (უფლისწულისათვის) განკუთვნილ „საუხუცესოს“ „საუფლისწულო“ ეწოდა. ჩვენი ძიების მიზნებისათვის კი საყურადღებო ის არის, რომ „პირმშოობის“ ინსტიტუტი კიდევ ერთხელ ადასტურებს „საუხუცესოს“ ინსტიტუტის არსებობას ძველ ქართულ ტომებში.

* * *

ჩვენი მიზნებისათვის ერთობ საყურადღებოა ძველქართულ სამამულო ურთიერთობის იურიდიულ საბუთებში ასახული ტერმინი – „სამართლიანი სამძღუარი“.

1297/1298 წლებში დავით VIII გრიგოლ ჭაჭნიაშვილს სიგლით უბოძებს სოფელ ლაუშაის სამამულოდ. დავით VIII წერს:

ჰქონდეს ჭარმაულსა ჭაჭნიაშვილსა გრიგოლს [...] სოფელი ლაუშაი, მისითა მიმდგომითა მთითა, ბარითა, ტყითა, ველითა, ვენაჯითა, წყლითა, წისქულითა, ჭალითა, სანადიროითა, და ყოვლითა სამართლიანითა ზღვრითა და მიმდგომითა მისითა, საჯმარითა და უჯმარითა (ენუქიძე და სხვები 1984: 183-184).

ამრიგად, მთა, ბარი, ტყე, ველი, ვენახი, წყალი, წისქვილი, ჭალა და სანადირო სოფელ ლაუშაის „მიმდგომსა“ და „სამართლიან ზღვარს“ წარმოადგენდა, ანუ ტერიტორიული თვალსაზრისით, სოფელი მთლიანობაში ამ ერთეულებისაგან შედგებოდა. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, სოფელი ისეთი ტერიტორიული ერთეული იყო, რომელიც საკუთრივ საგლეხო ფუძეებად დაყოფილი სოფლის გარდა სოფლის „მიმდგომ“ მიწა-წყალსაც მოიცავდა და ეს უკანასკნელი ამ სოფლის „სამართლიან ზღვარს“ ქმნიდა.

ეს ნიშნავს, რომ თითოეულ დასახლებულ პუნქტს – სოფელს, ქალაქს თუ ციხეს თავისი „სამართლიანი სამძღუარი“ ჰქონდა. დასახლებული პუნქტის „სამართლიანი სამძღუარი“ იმას ნიშნავდა, რომ ესა თუ ის სოფელი, ქალაქი თუ ციხე ტერიტორიული თვალსაზრისით ამ საზღვრებში წარმოიდგინებოდა და რომ ამ საზღვრებს შიგნით მოქცეული მიწა-წყალი ამ დასახლებული პუნქტის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა, ანუ მისი „შესავალი“ იყო.

ფეოდალური ხანის ქართული წყაროების ანალიზის შედეგად ნ. ბერძენიშვილმა დაასკვნა, რომ „სამართლიანი საზღვრის“ დადგენა მატერიალური სასაზღვრო ნიშნების შექმნაში – „საზღვრის“, „სამანის“, „მიჯნის“ თუ „ქვის“ ჩაყრა-ჩასმა-ამართვაში, „ჯვრისა“ და „ჯელის“ „დასმაში“, „თარჯის კვრასა“ თუ „ჯვრის შეჭრაში“ – გამოიხატებოდა. შესაბამისად, „სამართლიან სამძღუარში“ მოქცეულ ყოველ დასახლებულ პუნქტს მიჯნებზე სასაზღვრო ნიშანი – „ჯელი“, „ჯვარი“, „სამანი“, „მიჯნა“, „თარჯი“, „ქვა“ და ა. შ. ესვა. ტერმინი „სამართლიანი სამძღუარი“ ნიშნავდა, რომ მამული ამ საზღვრებს შიგნით „ჯელდადებული“ იყო და რომ ამ მამულის მფლობელობის ერთადერთ „სამართლიან“ (ლეგიტიმურ) ნიშანს ეს საზღვარი (ან სასაზღვრო ნიშანი) წარმოადგენდა (ბერძენიშვილი 1966: 154-156).

„სამართლიან სამძღუარს“ ხელისუფლება მტკიცედ იცავდა. საზღვრის „მოშლისას“ ან საზღვრის „გატეხისას“, სასაზღვრო ნიშნის (ქვის, სამნის) „მოგლეჯისას“ მოსამართლე – მეფე, კათალიკოსი, მთავარი, თავადი, ხევი, თემი – აღადგენდა „სამართლიან სამძღუარს“, რაც იმაში გამოიხატებოდა, რომ მოგლეჯილ სასაზღვრო ნიშანს (სამანს, ქვას) ისევ „ჩასვამდა“ ან „ამართავდა“ (ბერძენიშვილი 1966: 154-155).

საცილო მიწა-წყლის გამიჯვნა, ანუ „სამართლიანი საზღვრის“ დადგენა მატერიალური სასაზღვრო ნიშნის (სამანის, ჯვარის, ქვის, ქვა კაცის) ამართვით რომ ხდებოდა, „დასტურლამალის“ ცნობითაც დასტურდება:

სამადლოველნი და ქუემო ბეშკენაშელნი ცილობდნენ: ტახტის გორა და გზამდისინ სწორეთ გარდმოუჭერით და ქუა ჩაუსვით; იმის შესწორ მალლა რომ სამი ქუა კაცი ზის, პირზე იქიმდი. გზას ზეით სამადლოველთა და გზას ქუეით ბეშკენაშელთა, ქუა კაცს ზეით მეთრევანას სამძღვრამდინ, გორას გარდაღმა ქუა კაცს ჩასწორ ჯევის პირამდი, ეძნის გზა მისდევს, კიდევ სამადლოველი ვაკე და სათიბი – ბეშკენაშელთა (დოლიძე 1965: 324).

ამ ცნობის თანახმად, ხელისუფლება ორი მოცილე სოფლის „სამართლიანი საზღვრის“ დადგენას როგორც მატერიალური სასაზღვრო ნიშნის (ქვა, ქვა კაცის) ჩასმით, ისე ბუნებრივი საზღვრის (გორა, გზა, ხევი, ტბა, ვაკე, სათიბი) გამოყენებით ახდენს.

როდესაც საბუთის გამცემი სოფლის „სამართლიან საზღვარში“ სოფლის „მიმდგომ“ მთას, ბარს, გორას, ტყეს, ველს, ვენახს, ყანას, წყალს, ჭალას, სათიბს, ვაკეს, ტბას, გზას, სანადიროს და ა. შ. ჩამოთვლიდა, აღნიშნული იურიდიული კლასიკული ქართულ საბუთებში მიღებულ რაიმე გაქვავებულ იურიდიულ ფორმულირებას კი არ წარმოადგენდა, არამედ იმ კონკრეტული სამეურნეო-ტერიტორიული ერთეულების კადასტრირებას ახდენდა, რომელიც ამ სოფლის „სამართლიანი საზღვრის“ შიგნით იყო მოქცეული და ამ სოფლის მიერ იყო „ჯელდადებული“.

დავასკვნით: ტერიტორიული თვალსაზრისით სოფელი ორი ძირითადი ნაწილისგან შემდგარ კომპლექსურ სამეურნეო-ტერიტორიულ ერთეულს წარმოადგენდა, რომლის შუაში საგლეხო ფუძეებად დაყოფილი სოფელი მდებარეობდა და რომელიც თავის პატრონს ემსახურებოდა „სამსახურითა და ბეგრითა“. ირგვლივ კი სოფელს მისი „მიმდგომი“ მთა, ბარი, ტყე, ველი, კლდე, გორა, გზა, ხევი, ვაკე, ღელე, ბორცი, ჭალა, სანადირო, სახნავი, სათიბი, მინდორი, ჭურ-მარანი, ტბა, წყარო, წყალი, რუ, წყალი საწისქვილე, წისქვილი, ზვარი (სეფე-ზვარი), ყანა (სეფე-ყანა), ხოდაბუნი, საჯმარი თუ უჯმარი (ენუქიძე და სხვები 1984: 36, 78, 108, 115, 119, 138, 143, 174, 184); (დოლიძე 1965: 324-327, 373-374) და ა. შ. ეკრა, რომელიც სოფლის „სამართლიან საზღვარს“ ქმნიდა და საბატონო მეურნეობას შეადგენდა. ამის საილუსტრაციოდ განვიხილოთ სოფლის „მიმდგომში“ შემავალი სამეურნეო-ტერიტორიული ერთეულები ცალ-ცალკე.

1477 წლით დათარიღებულ მიწის ნასყიდობის სიგელში ნათქვამია: „მოგყიდეთ ჩუენი მკუიდრი მამული, კრწანისის ვენაჯი [...] მისითა წყლითა“ (ბერძენიშვილი 1940: 3-4). 1727 წლის ნასყიდობის წიგნში კი ჯავახიშვილები საგანგებოდ აღნიშნავენ: „უწყალოთ მოგყიდოთ, შენის წყლით უნდა მორწყვიდე“ (თაყაიშვილი 1909: 339). მაშასადამე, მიწა იყიდებოდა როგორც წყლით, ისე უწყლოდ და დოკუმენტში ამის აღნიშვნა კეთდებოდა (ნადარეიშვილი 1973: 143-145). ამიტომაც არის, რომ 1713 წლის სიგელში საგანგებოდ არის მითითებული, რომ პატრონი მიწას ყიდდა „თავისისა წყლითა, რაც მოუნდებოდეს“ (თაყაიშვილი 1910: 246).

წყლისაგან განსხვავებით „რუ“ სარწყავი წყლის არხს რომ აღნიშნავდა, ვახტანგის სამართალიც გვიდასტურებს: „რუს სარწყავ წყალს, როგორც მამულს გაიყოფენ ძმანი, ისრე წყალი იმდენ ნაკადად გაიყოფის“ (დოლიძე 1981: 216, მუხლი 114). 1727 წელს პაატა რევიშვილმა მდივანბეგ ერასტი ორბელიანს მიჰყიდა თავისი სახასო ვენახი, ხოდაბუნები, მიწები და „წისქვილი თავისის რუთი“ (თაყაიშვილი 1909: 336). ამ ცნობაში რუ წისქვილის ქვის დაბრუნებისთვის საჭირო არხია, რაც ნიშნავს, რომ რუ ხელოვნურად გაჭრილ არხს აღნიშნავდა ზოგადად.

1467 წლის შეწირულების წიგნში კათალიკოსი აბრამი წერს: „ძუელითგან, თამარის ჟამისათ დაქცეული საწისქვილო მოვიძიე და მე ახლად რუ გამოვიღე და ორი წისქვილი აღვაშენე“ (დოლიძე 1970: 212). წისქვილსა და საწისქვილოს უკავშირდება საბუთებში დამოწმებული „წისქვილის ადგილები“ და „წყალი საწისქვილო“ (დოლიძე 1970: 529); (ენუქიძე და სხვები 1984: 138).

1789 წლის ერთ-ერთ სასარჩლო წიგნში ზაალ ყაფლანიშვილი და გოსტაშაბიშვილები წისქვილსა და სანისქვილოზე დაობდნენ. გოსტაშაბიშვილებს ყაფლანიშვილებისათვის „ორი სანისქვილო უნდა ეჩვენებინათ ღოლოვნის მიწაში“ (ბერძენიშვილი 1953: 147-148) და თუ ვერ უჩვენებდნენ, ტეტია გოსტაშაბიშვილის მიერ გაკეთებულ წისქვილს ყაფლანიშვილებს გადასცემდნენ. გოსტაშაბიშვილებმა ღოლოვნას ორი ნანისქვილარი უჩვენეს სასამართლოს, მაგრამ ყაფლანიშვილი ამტკიცებდა, ეს ნანისქვილარი კი არა, ნაგომურალიაო და სასამართლო განაგრძობს: „ზაალმა თუ ორი კაცი შეაფიცა, რომ ეს ნანისქვილარი არ იყოს [...] ტეტიას წისქვილზე ჯელს ავმართავთ და ზაალს მივაბარებთ“ (ბერძენიშვილი 1953: 148).

ამრიგად, წისქვილი და მასთან დაკავშირებული „სანისქვილო“, „წყალი სანისქვილე“, „წისქვილის ადგილები“, „წისქვილი თავისის რუთი“, „დაქცეული სანისქვილო“ თუ „ნანისქვილარი“ საბატონო მეურნეობაზე არსებული სამეურნეო ერთეულებია, ისინი ნასწყიდობის ობიექტს წარმოადგენდნენ და ისევე როგორც საკუთრების სხვა ფორმებზე – „მამულზე“, „მიწა-მამულზე“, „ვენაჯზე“, „ტყეზე“ თუ „სოფელზე“ – სასამართლოს შეეძლო მათზე „ჯელი აემართა“, ანუ მეპატრონისათვის მათზე ფლობის უფლება ჩამოერთმია და მეორე პირისათვის ეს უფლება დაემტკიცებინა (ბერძენიშვილი 1966: 135-141).

წყალთან არა მხოლოდ წისქვილი იყო დაკავშირებული, არამედ „საწყლისპიროც“. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, „საწყლისპირო“ სათევზაო ადგილს ნიშნავს (აბულაძე 1993: 72). 1691 წელს პაატა აბაშიძე აზნაურ მამუკა ორჯონიკიძეს უბოძებს საწყლისპიროს: „საწყლისპიროს წყალობას შემოგვხვეწნით, და გიყავით წყალობა და გიბოძეთ ქალისთავს წყალი საოჩხე და საფუჩხულე, თავს სავანლის მიდგამადი, ბოლოს შარა რომ ჩამოვა, იმის სწორათ“ (თაყაიშვილი 1909: 160). ამრიგად, პაატა აბაშიძემ მიტნებიც კი დაუდგინა, თუ წყლის რომელი ნაწილი ებოძა „საწყლისპიროდ“, ანუ წყლის რომელ ნაწილში ჰქონდა ოჩხისა და ფუჩხულის გამართვის უფლება. ეს ნიშნავს, რომ „საწყლისპირო“ თევზის ქერასთან ყოფილა დაკავშირებული (ნადარეიშვილი 1973: 153-154).

„საწყლისპიროს“ „წყლის სანაპირო“ ენაცვლება „ღმრთაების გუჯარში“, სადაც წერია: „ესე მინდორნი ამა საზღვართა შუა ვანკოდისანი არიან და წყლის სანაპირო სათევზეთ ბადეთა სასმელად და ოჩხთა სათხრელად“ (დოლიძე 1965: 374). „საწყლისპიროს“ გულისხმობდა „სათევზაოში“ გიორგი მეფე, როდესაც 1568 წელს გელათის ღმრთისმშობელს სწირავდა გლეხებს „მისითა [...] ეკლესიითა, სასაფლაოთა, ქალითა [...] და მისითა სათევზაოთი“ (ჟორდანი 1897: 409).

დამოუკიდებელ ტერიტორიულ ერთეულს წარმოადგენდა მდინარის პირზე მდებარე ტყე – „ჭალა“. ზაქარია ქვარიანის შეწირულების წიგნში (1644 წ.) ვკითხულობთ: „და გაკეთეთ ტუფურიშის ჭალა ზურათ“ (დოლიძე 1970: 509). ეს ნიშნავს, რომ ზაქარია ქვარიანს „ჭალაზე“ ვენახი გაუშენებია და ამ გზით ახალი სამეურნეო ერთეული – ზვარი შეუქმნია.

პატრონის დასტურის გარეშე საბატონო მეურნეობაზე არსებულ ტყეში, ჭალასა თუ მდინარეში ნადირობა იკრძალებოდა, რადგან საბატონო მიწაზე არსებული სამეურნეო ერთეულები მისი მფლობელი ფეოდალის საკუთრებას შეადგენდა. 1491 წლის შეწირულების სიგელში ბაგრატ მეფე აღნიშნავს: „თუ არა მეფემან და მეპატრონემან, ვერავინ იკადროს ნადირობად ჭალათა და ვერცა სათიბთა [...] და ვერცა წყლის და თევზთა ნადირობა“ (ჟორდანი 1897: 308). ანალოგიური ვითარება დასტურება მანუელ ნიკორწმინდელის 1548 წლის „დაწერილში“:

თუ ვისმეს შერისხავს ღმერთი და ცილება იკადროს, ან ნადირობა, ტყის ჭრა, ან ქვს თლა, ან თვზაობა, ან თიბა ნიკორწმინდის უდასტუროთ, ჯელმწიფეთა ბრძანება არის და განაჩენი, ჯელის მოკვეთით განიპატიჯოს. თუ ჯელის მოკვეთას არჩიეს, ოცი ათასი თეთრი დაუურვოს (კაკაბაძე 1912: 6).

ამ ცნობიდან ჩანს, რომ ნიკორწმინდელის საბატონო მიწებზე ნადირობა, ტყის ჭრა, ქვს თლა, თევზაობა თუ თიბვა ნიკორწმინდელის პრივილეგიას შეადგენდა და მის დამრღვევს „ჯელის მოკვეთით განიპატიჯება“ ან, უკეთეს შემთხვევაში, ამ სასჯელის დიდი

ფულადი ჯარიმით შეცვლა ემუქრებოდა (ანთელავა 1983: 212-213).

„სასეფოდ“ წოდებული საბატონო მეურნეობის შესასწავლად უაღრესად საყურადღებო ცნობები XVI-XVIII საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ საბუთებშიც შემოინახა.

მალაქია კათალიკოსის შეწირულების წიგნში „ბიჭვინტისადმი“ (1616-1639 წწ.) ვკითხულობთ: „ხოირს სოფელი იყო და სასახლე არ იყო. მერმე ჩემის თეთრითა სასახლე ადგილი ვიყიდე მეგრელებისაგან [...] მოსასახლეები დამისახლებია“ (დოლიძე 1970: 501). აღნიშნულ ცნობაზე დაყრდნობით მ. სანაძე სამართლიანად ასკვნის, რომ „სასახლე ადგილი“ არა მხოლოდ საკარმიდამო, არამედ იმ მიწასაც ნიშნავს, რომელზედაც საბატონო მეურნეობა იყო მოწყობილი, ხოლო „მოსასახლეები“ ისეთი გლეხები არიან, რომლებიც „სრულ ფუძეზე“ მსხდომი გლეხებისგან განსხვავებით „სასახლედ წოდებულ“ საბატონო მეურნეობაზე სხედან (სანაძე 1979: 95). მალაქია კათალიკოსის სიტყვები, „ხოირს სოფელი იყო და სასახლე არ იყო“, იმაზე მიგვითითებს, რომ „სასახლე“, ანუ ფეოდალის პირადი მამული მასზე „მოსასახლე“ გლეხებითურთ ცალკე სამეურნეო ერთეულს წარმოადგენდა და ამით განსხვავდებოდა სოფლისა და მასში მოსახლე გლეხებისგან (სანაძე 1979: 96).

მალაქია კათალიკოსის ცნობა, რომ ხოირს მხოლოდ სოფელი იყო და „სასახლე“ მას გაუკეთებია, სხვა ცნობებითაც დასტურდება. „ბიჭვინტის იადგარში“ (1525-1550 წწ.) წერია: „კუალადცა გკადრეთ და მოგაწსენეთ ჩუენ, დადიანმან პატრონმან მამიამან [...] ხოირს წმიდის გიორგის ეკლესია, ოცდახუთის კუამლის კაცითა“ (დოლიძე 1965: 179). XVI საუკუნის მიწურულს შედგენილ „ნაჟანეულის საკათალიკოსო გლეხების ნუსხის“ ცნობით კი, „არის ხოირს საკათალიკოსო გლეხი ოცდარვა კვამლი“ (დოლიძე 1970: 386). ამ სამი დოკუმენტის ცნობას ერთმანეთს თუ შევაჯერებთ, ნათლად დავინახავთ, რომ 1616 წლამდე ხოირს მართო სოფელი იყო, ვიდრე მალაქია კათალიკოსმა აქ „სასახლე“ (საბატონო მეურნეობა) არ გააკეთა. უფრო მოგვიანებით, 1621 წელს შედგენილ „აფხაზეთის საკათალიკოსო დავთარში“ კი ვკითხულობთ: „არის ხოირს სასახლე და მართებული გამოსავალი მოსაკრებლობაი“ (დოლიძე 1970: 423). ამრიგად, როდესაც ეს ნუსხა შედგა, ხოირს უკვე შექმნილი ყოფილა „სასახლე“ კათალიკოს მალაქიას მიერ. ნუსხაში ჩამოწერილია 30 გლეხი, რომელთა საბეგრო ვალდებულებები ზუსტად იმეორებს XVI საუკუნის მიწურულს შედგენილ ნაჟანეულის ნუსხაში დაცულ ვალდებულებებს (სანაძე 1979: 114).

ზემომოყვანილ ცნობებს ურთიერთს თუ შევაჯერებთ, შემდეგი სურათი გამოიკვეთება: XVI საუკუნის შუა ხანებში ხოირს მხოლოდ სოფელი იყო და მასში 25 კომლი გლეხი სახლობდა. XVI საუკუნის მიწურულს მათი რაოდენობა 3 კომლით გაზრდილა. 1621 წელს კი ხოირში უკვე 30 კომლი გლეხი ცხოვრობს. 1616-1621 წლებში მალაქია კათალიკოსი ხოირს „სასახლეს“ აშენებს, რაც ნიშნავს, რომ ხოირის „სასახლე“ ხოირის სოფლისაგან განსხვავებულ სამეურნეო ერთეულს წარმოადგენდა (სანაძე 1979: 113-114).

ამ თვალსაზრისით კიდევ უფრო საინტერესოა „აფხაზეთის საკათალიკოსო დავთრის“ (1621 წ.) სუბვის საგადასახადო ნუსხის ცნობები. ეს ნუსხა შემდეგნაირად არის დასათურებული: „არის სუბვის სასახლე და მისი მიმდგამი სოფელი მუხურის გამოსავალი“ (დოლიძე 1970: 426). სხვა საგადასახადო ნუსხები „სოფელს“ ცალკე არ მოიხსენიებენ, რადგან „სასახლის“, ანუ საბატონო მეურნეობისა და გლეხებით დასახლებული სოფლის სახელი ერთმანეთს ემთხვეოდა. შესაბამისად, როდესაც აღნიშნული „დავთრის“ შემდგენელი წერს: „არის ხოირს სასახლე და მართებული გამოსავალი მოსაკრებლობაი“ (დოლიძე 1970: 423), იგულისხმება, რომ არის ხოირის სასახლე და მისი „მიმდგამი“ სოფელი ხოირი. სუბვის საგადასახადო ნუსხა კი ის შემთხვევაა, როდესაც „სასახლის“, ანუ საბატონო მეურნეობის სახელი არ ემთხვეოდა სოფლის სახელს. ამიტომაც არის, რომ ნუსხაში ცალკეა დასახლებული სუბვის სასახლე, ანუ ადგილი, სადაც საბატონო მეურნეობა იყო გაშლილი და მისი „მიმდგამი“ სოფელი მუხური (სანაძე 1979: 114).

„სასახლე“ მხოლოდ ფეოდალის კარ-მიდამოს რომ არ მოიცავდა და რთული სამეურნეო კომპლექსი რომ იყო, კარგად აისახა ისტორიულ საბუთებში. 1656 წელს გაბრიელ ცაგერელი შეწირულების წიგნში წერდა: „შემოგწირე [...] ოყურეშს: სასახლე განყობილი საჯვართა, სახლკართა, ქურმარნითა, ზურითა“ (დოლიძე 1970: 521), სადაც „სახლკარი“

(ფეოდალის კარ-მიდამო) საჯვარის, ჭურმარნისა თუ ზვრისაგან განსხვავებულ ერთეულად წარმოგვიდგება და ყველაფერი ეს სოფლის „მიმდგომში“ შემავალ საბატონო მიწებზე („სასახლე“) მდებარეობდა.

აფხაზეთის კათალიკოსი მალაქია ასე აღწერს მის მიერ გაწეულ სამეურნეო საქმიანობას:

ხიბულას გამოღმა სასახლისათვის გამიმატებია დიდი დარბაზი და ჭიხური დამიდგამს [...] მოსასახლენი დამისახლებია, კამბეშისა, ზროხისა, თხისა და ღორის ჯოგი დამიყენებია, საღობი გამიკეთებია და ერთი მოსახლე კაცი ზედ დამისახლებია, ხარდანი გამიკეთებია და მეხარდნე იმერეთიდან მომიყვანია და დამისახლებია (დოლიძე 1970: 502).

როგორც მოყვანილი ცნობიდან ჩანს, „სასახლეს“ (საბატონო მეურნეობა) „ხარდანად“ და „საღობად“ წოდებული სამეურნეო ერთეულები გააჩნდა. „ხარდანი“ დაბლარ ვენახს ერქვა და „მეხარდნეც“ ამგვარი ვენახის მომვლელი გლეხი იყო. „საღობში“ „სასახლის“ კუთვნილი კამეჩის, ძროხის, თხისა და ღორის ჯოგი იდგა და ბატონის მიერ „საღობში“ დასახლებულ „მოსასახლესაც“ ამ საღობისა და ჯოგის მოვლა-პატრონობა ევალებოდა. ამრიგად, „მესაღობე“ და „მეხარდნე“ საბატონო მეურნეობაზე მსხდომი გლეხები იყვნენ და მათ კონკრეტულ მოვალეობას ბატონის ვენახისა და ჯოგის მოვლა შეადგენდა (სანაძე 1979: 91, 97-101).

„მოსასახლე“ გლეხთა კატეგორიაში შედიოდა „მეახორეც“, რომელსაც „ახორის“, ანუ საჯინიბოს მოვლა-პატრონობა ეკითხებოდა (სანაძე 1979:98). ბაგრატ მეფის შეწირულების სიგელში (1545 წ.) ვკითხულობთ: „არის [...] საბას მოძღვრისეული სენაკი, მისითა ჭურ-მარნითა, ვენახითა, სახარდნითა, საბოსტნითა; კიდევუ მას ქვეშეთ ერთი მეახორე მისითა სახლ-კარითა, ჭურ-მარნითა, ვენახითა, მისითა დანარჩომითა“ (დოლიძე 1965: 186). ამ ცნობაში ჩვენთვის საინტერესო ის არის, რომ საბატონო მეურნეობაზე დასმულ მეახორეს თავისი „დანარჩომი“ სახლ-კარი, ჭურ-მარანი და ვენახი ჰქონებია. იგი თავს თავისი საკუთარი მამულით ირჩენს და სამაგიეროდ ბატონის „ახორს“ – საჯინიბოს ემსახურება (სანაძე 1979:98-99).

ზემომოყვანილ ცნობაში დამოწმებულ საბოსტნის მომვლელად მიჩენილ მოსასახლეს „მებოსტნე“ რომ ერქვა, მალაქია კათალიკოსი გვიდასტურებს: „თილითს სასახლე გამიკეთებია [...] ერთი კუამლი კაცი ჭიქია გურიიდან მომიყვანია, მებოსტნეთ დამისახლებია“ (დოლიძე 1970: 500). ხოლო 1656 წელს გაბრიელ ცაგერელი წერდა: „შემოგწირეთ ოყურეშს: ერთი სასახლე გაკეთებული ყოვლისფერითა: საჯვარითა, საჯალაბოთა, ზვრითა, მისის ყანითა და სათიბითა [...] ერთი გლეხი ლომინა მამარდაშვილი მეთევზე და ტბა ბაბუშერი“ (დოლიძე 1970: 519). ამ შემთხვევაში „სასახლეზე“ დასმული მეთევზე ისეთი „მოსასახლე“ გლეხი იყო, რომელსაც მისი პატრონის კუთვნილი ტბისა და თევზის მოვლა-პატრონობა ეკისრებოდა.

ბოსტნის, ხარდნის, ახორის, სათევზოსა და საღობის გვერდით მარანიც საბატონო მეურნეობის ერთ-ერთ კომპონენტს რომ წარმოადგენდა, „აფხაზეთის საკათალიკოსო დავთრის“ ერთი მინაწერითაც დასტურდება: „დაგვსახლებია 1 მოსახლე სურბლი კაცი პაათაი გიორგაძე და მისი შვილი მმუკაი სახასო მარანზედ. მას მართებს 40 საწყავი ღვინო“ (დოლიძე 1970: 434*). ამ ცნობიდან ჩანს, რომ პაათა და მისი შვილი დასახლებულია არა საგლეხოსაკომლეზე, არამედ „სასახლის“ ტერიტორიაზე გამართულ „სახასო მარანზე“. ისიც საყურადღებოა, რომ მისი ბეგარა უშუალოდ უკავშირდება მის საქმიანობას – მემარნეობას და ღვინის გარდა სხვას არაფერს იხდის. ეს ნიშნავს, რომ მოსასახლეს საბატონო მიწაზე გამოეყოფოდა მიწის ნაკვეთი, რომლითაც იგი არა მხოლოდ ემსახურებოდა თავისი ბატონის მეურნეობის კონკრეტულ დარგს, არამედ თავის თავსაც ირჩენდა (სანაძე 1979: 99-100).

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ „სასახლედ“ წოდებულ საბატონო მეურნეობაზე დასმულ „მოსასახლე“ გლეხებს ცალკეულ სამეურნეო ერთეულებად ჩამოყალიბებული დარგების – სახასო მარნების, ჭურების, ჭურ-მარნების,

ბელღების, საღაროების, სახარდნების, ბალ-ბოსტნების, ახორ-საჯინიბოების, წისქვილების, ჯოგების, საღობების, სათევზაო წყლებისა და ტბების მოვლა-პატრონობა ევალებოდათ, რის გამოც „მოსასახლე“ თავისი საქმიანობისა და მიხედვით შეიძლება ყოფილიყო მემარნე, მეხარდნე, მებოსტნე, მეახორე, მოღარე, მეწისქვილე, მეთევზე, მერუვე და ა. შ. (სანაძე 1979: 96)

მოსასახლე მეურნეობის გაჩენა ინტენსიური ტიპის მეურნეობის არსებობით იყო განპირობებული. თუ „სეფე-ზვარსა“ და „სეფე-ყანაზე“ „ყურძნის კრება“, „ყანის შველა“, „პურის მკა“, „იფელის მკა“, „ქერის მუშაობა“, „თივის თიბვა“, „ისლის აღება“, „ხის კრება“, „თოხნა“, „მარგვლა“ (დოლიძე 1970: 111, 311, 414-415, 423, 427, 436) და ა. შ. შეიძლებოდა სოფლიდან გამოყვანილ მონადეებს შეესრულებინათ, არსებობდა მეურნეობის ისეთი დარგები, რომლებიც ინტენსიურ მუშაობას და ყოველდღიურ შრომას საჭიროებდა (სანაძე 1979: 100-101). ძველ ქართლში ამგვარი მეურნეობის განვითარებას მოჰყვა შედეგად „აგარაკის“, როგორც დასახლებული პუნქტის აღმოცენება. განვიხილოთ ძველქართულ წყაროებში შემონახული ცნობები „აგარაკის“ შესახებ.

მელქისედეკ კათალიკოსის „დანერვილში“ ვკითხულობთ: „კოლას მოვიგე და ავაშენე სოფელი დიდი ოროტანი აგარადათ“ (ენუქიძე და სხვები 1984: 26). მოყვანილი ცნობა მიგვითითებს, რომ აგარაკი სოფელს ახლდა. სოფელს რამდენიმე აგარაკი რომ შესაძლოა ჰქონოდა, იგივე „დანერვილი“ გვიდასტურებს: „ტაოს ვიყიდე სოფელი ზადკარეკი ხუთითა აგარადათ. და ძაღლის ჯეჟს ვიყიდე სოფელი ორთაჲ სამითა აგარადათ. ესე ორნივე სოფელნი მათითა აგარადათ ძმათა ჩემთა განძითა ვიყიდენ“ (ენუქიძე და სხვები 1984: 26). თუ სოფლების – დიდი ოროტანის, ზადკარეკისა და ორთას აგარაკთა სახელი ჩვენთვის უცნობი დარჩა, სამაგიეროდ მელქისედეკ კათალიკოსი ასახელებს სოფელ დიდი სხლობანის აგარაკის სახელს: „შავშეთს მოვიგე სოფელი დიდი სხლობანი, აგარაჲ მისი – ნალუარევი“ (ენუქიძე და სხვები 1984: 26). ის გარემოება, რომ აგარაკი საკუთარი სახელითაც შეიცნობოდა, კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ აზრს, რომ აგარაკი სოფლისაგან განსხვავებულ დასახლებულ პუნქტს წარმოადგენდა. მელქისედეკ კათალიკოსის სიტყვები: „აგარაჲ მისი ნალუარევი“ ნათლად წარმოაჩენს, რომ აღნიშნული აგარაკი სოფელ დიდი სხლობანის „სამართლიან მზღვარში“ იყო მოქცეული.

ამ თვალსაზრისით საინტერესო ცნობა 1685 წელს გიორგი XI-ის მიერ გაცემულ წყალობის წიგნში შემოინახა. ამ წიგნით გიორგი XI-მ ბეგთაბეგ შანშეან მარტეროზის შვილს მიუბოძა მისივე

მკვდრი და ნასყიდი სოფელი ნაბახტევი ნორაშნითა, კვერცხობითა, კლდის წყაროთა, მთითა, ბარითა, ველითა, ვენახითა, წყლითა, წისქვილითა, სათიბითა, უთიბითა, ჭალითა, სასაფლაოთა, ეკლესიითა, სასახლითა, ჭურ-მარნითა, შენითა და ოხერითა და ყოვლისა მისის სამართლიანის მზღვრითა (დოლიძე 1965: 228-229).

მოყვანილი ცნობა ნორაშენს, კვერცხობსა და კლდისწყაროს სოფელ ნაბახტევის „სამართლიან მზღვარში“ არსებულ დასახლებულ პუნქტებად წარმოგვიდგენს, რაც ნიშნავს, რომ ნორაშენი, კვერცხობი და კლდისწყარო სოფელ ნაბახტევის აგარაკებს წარმოადგენდნენ. და როდესაც გიორგი XI წერს, რომ „ფარული შურიტა მრავალგზის გამოაქანდაკეს ენოანება და მცირეთ განაწყრომეს გული ჩვენი თქვენზედა, და თქვენი მკვდრი და ნასყიდი სოფელი ნაბახტევი წაგართვით და გაგიცით“ (დოლიძე 1965: 228), იგულისხმება, რომ განრისხებულ პატრონს ბეგთაბეგისთვის სოფელი ნაბახტევი მის „სამართლიან მზღვარში“ შემავალ ნორაშენთან, კვერცხობსა და კლდისწყაროსთან ერთად წაურთმევია.

„აგარაკი“ ძველქართულ წყაროებში რამდენიმე მნიშვნელობით დასტურდება. იგი აღნიშნავდა მიწას, ველს, ყანას, ვენახსა და დაბას (ბოგვერაძე 1979: 126-127). ძველი ქართული სოციალური ტერმინი „აგარაკი“ იმავე ძირის სიტყვაა, რაც სომხური *ագարაკ* და ბერძნული *ἀγορία* და წარმოშობით შუმერულ-აქადურ აგარ//აკარ-ს (ნათესი, სახნავ-სათესი მიწა, მინდორი) უკავშირდება (ერემიანი 1950: 13). ძველი ქართული „აგარაკი“

მიწას, ყანასა თუ დაბას იმიტომ აღნიშნავდა, რომ „აგარაკი“ ძველქართულში „სეფე“-მიწის აღსანიშნავად შემოვიდა. შემდეგ იგი ასევე მიემართა „სასეფო“-მიწაზე, ანუ „აგარაკზე“ არსებულ დამუშავებულ მიწას – ყანასა თუ ვენახს და საბოლოოდ იმავე „სეფე“-მიწაზე აღმოცენებულ დასახლებულ პუნქტსაც შეერქვა.

იბერიის სტრატონისეული აღწერილობის მეოთხე გენოსის („მდაბურები“) „სიუნგენეია“ წარმოშობით იბერიის პირველი გენოსის (ქართლის არისტოკრატიის) მიერ დაპყრობილი თემი იყო, რომელიც „უფალად“ ქცეულ „მთავარ“-„აზნაურ“-„წარჩინებულ“-„სეფენულებს“ ხარკს უხდიდა (მამულია 1987: 1010). დაპყრობის შედეგად მეოთხე გენოსის „სიუნგენეიის“ (სატაძრო თემის) *საცე-ოჩე-საუხუცესო მიწები „სეფე“-მიწებად გარდაიქმნა, რომლებზეც დაპყრობილ მეთემეებს – „მდაბურებს“ თავიანთი „უფალის“ სასარგებლოდ კოლექტიური შრომა მართებდათ. ინტენსიური მიწათმოქმედების განვითარების გამო, ამავე „სეფე“-მიწებზე იბერიელი მთავარ-აზნაურები ბრძოლაში მოპოვებულ ტყვე-მონებს – „კირთებს“ სხამდნენ (მამულია 1979: 89-92) და ამ გზით დასახლებულ პუნქტებს – „აგარაკებსა“ და „ქარდაგებს“ ქმნიდნენ. დასავლეთ საქართველოს ისტორიულ საბუთებში მოხსენიებული „მოსასახლე“ გლეხები „აგარაკზე“ სხედან, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ თუ ძველ ქართლში „აგარაკზე“ „უფალი“ ბრძოლაში მოპოვებულ ტყვეებს – „კირთებს“ სხამდა, ფეოდალურ ხანაში „აგარაკ“-„სასახლეზე“ გლეხებს ასახლებენ. გვიანფეოდალური ხანის „მოსასახლის“ შესწავლის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ ძველ ქართლში „უფალი“ აგარაკსა და ქარდაგებს იმიტომ ქმნიდა, რომ მათზე დასმულ „კირთებს“ მეურნეობის კონკრეტული დარგის განვითარებას აკისრებდა, ხოლო დაპყრობილ თემში მცხოვრებ „მდაბურებს“ (მეოთხე გენოსი) თავიანთი „უფალის“ კუთვნილ „სეფე-ყანასა“ თუ „სეფე-ზვარზე“ (აგარაკზე) „სეფობად“ წოდებული სამინდვრე სამუშაოები კოლექტიურად მართებდათ.

ამრიგად, ძველ ქართლში დაპყრობილი თემის აღნაგობის ასეთი სურათი წარმოგვიდგება – ერთი მხრივ, „დაბა“ მასში მოსახლე „მდაბურებით“ და, მეორე მხრივ, ამ დაბის „სამართლიან სამძღუარში“ შემავალი აგარაკ-ქარდაგი მასზე მოსახლე კირთებით.

* * *

აგარაკი არა მხოლოდ სოფელს, არამედ ქალაქსაც ახლდა და იმ კომპლექსურ სამეურნეო-ტერიტორიულ ერთეულში შედიოდა, რომელიც ქალაქს გარშემო ეკრა და რომელიც ამ ქალაქის „სამართლიან სამძღუარს“ ქმნიდა.

ქალაქის „სამართლიან სამძღუარს“ ქართული წყაროები „სანახებს“ უწოდებენ. ლეონტი მროველის მიხედვით, წმინდა ნინოს შემდეგი სიტყვები წარმოუთქვამს: „განავლინენით კაცნი ვიდრე სანახებამდე ამის ქალაქისა“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 120). დავითის ისტორიკოსის ცნობით კი გრიგოლ ბაკურიანის ძემ „მოსცა გიორგი მეფესა კარის ციხე-ქალაქი და მისი მიმდგომი ქუეყანა“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 318). ეს ცნობა ადასტურებს, რომ ციხე-ქალაქის „სანახებს“ „მიმდგომი ქუეყანაც“ ერქვა და რომ ციხე-ქალაქი მისი „მიმდგომი ქუეყანის“ გარეშე არ წარმოიდგინებოდა. ლაშა-გიორგის მემკვიდრე წერს, რომ „მეფემან (ლაშა) აიღო ოროტი და ყოველნი ციხენი და მიმდგომნი მისნი“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 370). ამ ცნობის განხილვისას ნ. ბერძენიშვილი ასკვნიდა, რომ „ეს „მიმდგომნი მისნი“ იქამდე ჩვეულებრივია, იქამდე აუცილებელი ციხისა თუ ქალაქისათვის, რომ ტექნიკურ გამოთქმად არის ქცეული. ციხის თუ ქალაქის აღება ნიშნავს მისი მიმდგომის აღებასაც, რადგან ამ მიმდგომის გარეშე არც ციხე წარმოიდგინებოდა და არც ქალაქი“ (ბერძენიშვილი 1975: 133). სუმბატ დავითის ძის ცნობით კი ბასილი კეისარი „ითხოვდა [...] გიორგი მეფისაგან ციხე-ქუეყანათა“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 384). ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ციხე იქამდე იყო დაკავშირებული მის „მიმდგომ ქუეყანასთან“, რომ კომპოზიციური ცნებაც შექმნილა – „ციხე-ქუეყანა“ (ბერძენიშვილი 1975: 133).

დიდგორის ომის ამბების თხრობისას დავითის ისტორიკოსი გვამცნობს, რომ თურქთა კოალიცია „მოვიდეს თრიალეთს, მანგლისს და დიდგორთა“ (ყაუხჩიშვილი 1955: 341). ამ ცნობის მიმართ ნ. ბერძენიშვილი შენიშნავდა, რომ „აქ მანგლისი ისეთივე „ადგილია“, ისეთივე ქვეყანაა, როგორც თრიალეთი. ასე რომ ქალაქის თუ ციხის [...] სახელით

აღინიშნება თვით მისი მიმდგომი თუ მასში შემავალი ქუეყანა“ (ბერძენიშვილი 1975: 132-133). ამრიგად, დავითის ისტორიკოსისეული მანგლისი, ზემომოტანილ ცნობათა სიტყვებით რომ ვთქვათ, მანგლისის „ციხე-ქუეყანა“, მანგლისის „ციხე და მიმდგომი მისი“ და მანგლისის „ციხე-ქალაქი და მიმდგომი მისი“ არის, რაც ნიშნავს, რომ ქალაქის „სანახებს“ ციხე-ქალაქის „მიმდგომი ქუეყანა“ შეადგენდა.

ქალაქის „სანახების“ სოციალურ შინაარსს ყველაზე რელიეფურად ქუთაისის „მიმდგომი ქუეყანის“ სახელი – „სამოქალაქო“ წარმოაჩენს (ბერძენიშვილი 1975: 133, 522-537). „სამოქალაქო“ ადმინისტრაციული თვალსაზრისით ის მიწა-წყალია, რომელზედაც ქალაქის მმართველს ხელი მიუწვდება, ანუ რომელიც ადმინისტრაციულად ქალაქის (კონკრეტულად, ქალაქ ქუთაისის) შემადგენლობაში შედის. „სამოქალაქო“ საკუთარ სახელად მხოლოდ ქუთაისის „მიმდგომ ქუეყანას“ შერჩა და „სამოქალაქოც“ ქალაქ ქუთაისის ფარგლებში შემავალ მიწა-წყალს მოიცავდა თავისი სასოფლო-სამეურნეო უბნებით, აგარაკებითა და ციხეებით. ეს ნიშნავს, რომ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული თვალსაზრისით ქალაქი (ცენტრი მისი „სამოქალაქოთი“) იქამდე ვრცელდებოდა, სადამდეც მისი „მისი მიმდგომი ქუეყანის“ „სამართლიანი საზღვარი“, ანუ „სანახები“ წვდებოდა. ნ. ბერძენიშვილი სამართლიანად ვარაუდობდა, რომ ქუთაისის დარად თბილისსაც უნდა ჰქონოდა თავისი „სამოქალაქო“ (ბერძენიშვილი 1974: 116), ოღონდ თბილისის „სამოქალაქოს“ სახელი ზოგადად „სანახები“ ან „მიმდგომი ქუეყანა“ იყო.

ქალაქის ტერიტორიულ ფარგლებში აგარაკები და დაბები რომ წარმოიდგინებოდა, ბიბლიისწიგნებისძველქართულთარგმანებშიცაისახა. რიცხვთა 35.2-ის თანახმად, ქალაქს აკრავს აგარაკები: „ქალაქნი სამკვდრებელად და აგარაკები ქალაქთა გარემოჲს მათსა მისცნენ ლევიტელთა“. რიცხვთა 35.7-ში კი წერია: „ყოველნი ქალაქნი, რომელნი მისცნეთ ლევიტელთა, ორმოცდარვანი ქალაქნი, იგინი და დაბნები მათნი“. ამ ცნობის თანახმად კი ქალაქს თან ახლავს დაბები. რიცხვთა 35.4-ში ვკითხულობთ: „და საბრძანებელი ქალაქთა, რომელ მისცეთ ლევიტელთა, ზღუდითგან ქალაქისათა გამართ, ორ ათასი წყრთა“. ეს ცნობა კი მიუთითებს, რომ ქალაქის „საბრძანებელი“ ქალაქის „ზღუდის“ გარეთ მდებარე მიწა-წყალსაც მოიცავდა, სადაც დაბები, ანუ აგარაკები მდებარეობდნენ. რიცხვთა 35.5-ის თანახმად, „ესე იყავნ თქუენდა და საზღვარნი ქალაქთანი“. მოყვანილი ცნობები მიუთითებენ, რომ „საზღვარნი ქალაქისა“ მოიცავდა ქალაქს „ზღუდით“ და მის გარშემო მდებარე „დაბებს“// „აგარაკებს“// „საბრძანებელს“.

ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით, თბილისის გარშემოც მრავალი „აგარა“ („აგარაკი“) იყო და თბილისის გარშემო მდებარე სოფლები – ზოგი წარმოშობით და ზოგი შემდეგ დაქვემდებარებით – თბილისის „აგარაკებს“ წარმოადგენდნენ. ნ. ბერძენიშვილს ასეთ სოფლებად მიაჩნდა კრწანისი, შინდისი, წავკისი, ტაბახმელა, კოჟორი, კალოუბანი, ვერა, ვაკე, საბურთალო, დიდუბე, კუკი, ავლაბარი, ჩუღურეთი და სხვა, რომლებიც თბილისის გარეუბნებს წარმოადგენდნენ და გვიანფეოდალურ ხანაში მათ „ქალაქის პირა სოფლები“ ეწოდებოდა (ბერძენიშვილი 1951: 45-55).

ცნობა თბილისის „გარემო სოფლებზე“ იოვანე საბანის ძემ შემოგვინახა, რომლის თანახმად, აბო ტფილელი „სამისა წლისა ჟამთაი იქცეოდა ქალაქსა (იგულისხმება თბილისი, – ტ. ა.) მას შინა და გარემოჲსა ყოველსა სოფლებსა განცხადებულად ქრისტიანედ“ (აბულაძე 1963: 62).

თბილისის გარეუბანში არსებული ყველა დაბა (ავლაბარი, კუკი, ვერა, ვაკე, საბურთალო, ჩუღურეთი და ა. შ.) წარმოშობით თბილისის „აგარაკი“ იყო და თბილისის „გარემო სოფლებს“ წარმოადგენდნენ. თბილისის „სანახებში“ შემავალი დაბებიდან კი „აგარანი“ სახელად მხოლოდ იმ დაბებს შერჩათ, რომლებიც დანარჩენ აგარაკთაგან განსხვავებით („ადგილი საყანური, გინა სავენაჯე, გინა დაბა“ – აბულაძე 1991: 38) ჯერ არაბი ამირას, შემდეგ კი საქართველოს მეფეთა „საზაფხულო სადგური“ (აბულაძე 1991: 38) იყო (ბერძენიშვილი 1951: 55-56).

თბილისის გარშემო მდებარე „აგარაკებიდან“ იმ „აგარაზე“, რომელზედაც დიდი საქარავნო გზა გადიოდა და იქ, სადაც გზასაყარი კეთდებოდა, ციხე იდგა, რომელსაც წყაროები „აგარათა ციხეს“ უწოდებენ. ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით, „აგარა“ დაბაა,

რომელიც საკუთარი სახელითაც შეიცნობა (შინდისი, წავკისი, კოჭორი, ტაბა-ხმელა და ა. შ.), აგარაზე აგებული ციხეც, რასაკვირველია, ამ აგარის სახელს ატარებს. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, „აგარათა ციხე“ კოჭორის ციხე იყო, ხოლო ამ საციხისთაოში შემავალი დაბები (კრწანისი, შინდისი, წავკისი, ტაბახმელა, სახატე (თელეთი), კოჭორი, კაბენი, ბეთანია) აგარაკებს („საზაფხულო სადგური“) წარმოადგენდნენ. და როდესაც ქართული წყაროები კოჭორის ციხეს „აგარათა ციხეს“ უწოდებენ, „აგარანიში“ ყველა ეს დაბა იგულისხმებოდა (ბერძენიშვილი 1951: 45-60).

„აგარათა ციხე“ გზის ყელზე იდგა, თბილისისკენ მიმავალ გზას კეტავდა და თბილისს იცავდა. კოჭორის ციხე შენობა-ნაგებობათა რთული კომპლექსი იყო, აქვე იდგა სამეფო პალატი, სადაც მეფე თავისი მრავალრიცხოვანი კარით ზაფხულსა და შემოდგომას ატარებდა (ბერძენიშვილი 1951: 45-60).¹ ფეოდალებს სასახლეები ქალაქის კედლებს შიგნით კი არა, ქალაქის გარეუბნებსა და აგარაკებში რომ ედგათ, ისიც მოწმობს, რომ ერთიანობის ხანის საქართველოს მეფეებს თბილისში სასახლეები ისანს, დიდუბეს, კოჭორს, ტაბახმელას, სახატეს ჰქონდათ (ბერძენიშვილი 1974: 116, 120).

ნ. ბერძენიშვილის დაკვირვებით, თბილისის ანალოგიურად მცხეთა-არმაზსაც უნდა ჰქონოდა საკუთარი აგარაკები – ნაქულბაქევი, მუხათგვერდი, კარსანი, ქართლი, ციხე-დიდი, კოდმანი, წინამური, ჯაჭვი, ჰავჭალა, მუხრანი და სხვა (ბერძენიშვილი 1951: 50).

ჩვენი ძიების მიზნებისათვის არსებითი ის არის, რომ ანტიკური თუ ფეოდალური ხანის ქალაქი აღნაგობის თვალსაზრისით სოფლის სტრუქტურას იმეორებდა – ეს იყო ცენტრი მისი სამეურნეო გარემოთი („აგარაკები“, „დაბები“, „ქალაქის პირის სოფლები“, ანუ გარეუბნები). ზღუდის შიგნით მოქცეულ ქალაქს ირგვლივ „სეფე“-მიწები ეკრა და ქალაქის არისტოკრატიას სასახლეები, აგარაკები, აგარათა ციხეები, სანადირო ტყეები და ა. შ. ამ მიწებზე ჰქონდა. „სეფე“-მიწებზე მდებარეობდა ქალაქის თავზე აგებული დედა-ციხეც (აკროპოლისი), რომელშიც ამ ქალაქის მფლობელი იჯდა.

გენეტურად კი ეს სტრუქტურა პატრიარქალური გვარის შიგნით აღმოცენებულ „*საცე“- „ოჩე“- „საუხუცესოს“ უკავშირდება, ხოლო როდესაც საზოგადოების სოციალური განშრევების შედეგად ქართულ ენაში -ფ- (ფლობა) ძირიდან ნაწარმოები ახალი სოციალური და ეკონომიკური კატეგორიები შემოვიდა, „საუხუცესოს“ „სეფე“, ანუ „უფლის“, მესაკუთრის, ბატონის კუთვნილი ეწოდა. თავის მხრივ, ეს სტრუქტურა ფეოდალური ხანის ევროპული სენიორიის აღნაგობის მსგავსია. ფეოდალურ ევროპაში „ვილლად“ წოდებულ სოფელში მიწები ორ ნაწილად იყოფოდა – ერთი მხრივ, საგლეხო მეურნეობა – „მანსი“ და მეორე მხრივ, სენიორის საკუთრებაში არსებული მიწები – „დომენი“.

შენიშვნები

¹ საქართველოს მეფე დამისი კარიზაფხულის პირს „ჩვეულებისაებრ“ „ისწრაფდეს“ მთაში სააგარაკო ადგილას გასვლას და კოჭორის ციხე და ამ საციხისთაოში შემავალი აგარაკები (კრწანისი-შინდისი-წავკისი-ტაბახმელა-სახატე(თელეთი)-კაბენი-ბეთანია) მეფეთა საზაფხულო სადგური იყო. აქვე, კაბენს იყო „დასო“ – ხშირი ტყე-მალნარი და „აგარათა ჭალა“, სადაც მეფე თავისი მრავალრიცხოვანი კარით ზაფხულსა და შემოდგომას ატარებდა. ნ. ბერძენიშვილმა დაადგინა, რომ ქართველ მეფეთა თბილისის აგარაკებში დგომის ტრადიცია ქართული ფეოდალური ცხოვრების წესს ეფუძნებოდა. ბასილი ეზოსმოძღვრის ცნობით, თამარი გაზაფხულზე ნადირობით იორსა და მტკვრის პირებს მოივლიდა, ხოლო ზაფხულსა და შემოდგომაზე „დასოს“ იდგა ხანგრძლივად ზამთრამდე, „ვიდრე თოვლმა არ დაამძიმის კარავი“. ზამთარში კი „სომხითს შემოვიდიან, ნადირობდიან ამოთა თამაშითა“ (ყაუხჩიშვილი 1959: 131). თამარი ხშირად იყო ტაბახმელას. აქ იშვა ლაშა-გიორგი, აქვე, ტაბახმელას გარდაიცვალა თამარი. აქვეა კაბენის მონასტერი და ბეთანია, თამარის აღმწეხებული. გიორგი რუსის აჯანყების დამარცხების შემდეგ „აგარათა ჭალას“ დადგა თამარი, „მონადირე და მონადიმე, მხიარული და შემწყალებელი ერთგულთა და საკუთართა მისთა“ (ყაუხჩიშვილი 1959: 54); (ბერძენიშვილი 1951: 53-60).

დამოწმებანი

- აბულაძე 1963:** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ღიგეაგუხის ძეგლები, წიგნი I (V-X სს.), ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, წ. I, თბილისი.
- აბულაძე 1991:** სურხან-საბა ოხბედიანი, დექსიკონი ქართული, ავტოგრაფულის ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ი. აბულაძემ, გამომცემლობა „მერანი“, თბილისი.
- აბულაძე 1993:** სურხან-საბა ოხბედიანი, დექსიკონი ქართული, ავტოგრაფულის ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ი. აბულაძემ, გამომცემლობა „მერანი“, თბილისი.
- ალექსიძე, მაჭავარიანი 1968:** ზ. ალექსიძე, გ. მაჭავარიანი. უძველესი ქართული სოციალური ტერმინები – ოჩე (საუხუცესო || საუფროსო), თსუ შრომები, ტ. 127, თბილისი.
- ანთელავა 1983:** ი. ანთელავა. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა XI-XIII საუკუნეებში, თბილისი.
- ბარდაველიძე 1952:** ვ. ბარდაველიძე. ხევსურული თემის მმართველობის სისტემა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XIII, 10, თბილისი.
- ბარდაველიძე 1959:** ვ. ბარდაველიძე. ქართველი ტომების ასტრალურ ღვთებათა პანთეონის განვითარების ერთი უძველესი საფეხურთაგანი, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. X თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1940:** დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, რედაქტორი ნ. ბერძენიშვილი, ტ. I, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1953:** დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, რედაქტორი ნ. ბერძენიშვილი, ტ. II, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1951:** ნ. ბერძენიშვილი. ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან (აგარანი), მიმომხივრედი, II, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1966:** ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი III, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1974:** ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1975:** ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი VIII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1979ა:** მ. ბერძენიშვილი. მეთექვსმეტე საუკუნის ქართული საისტორიო წყაროები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის შესახებ, თბილისი.
- ბერძენიშვილი 1979ბ:** მ. ბერძენიშვილი. საზოგადოებრივი კლასები და კლასობრივი ბრძოლა, საქართველოს ისტორიის ნახკვევები, ტ. III, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი.
- ბოგვერაძე 1979:** ა. ბოგვერაძე. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში, თბილისი.
- გაბაშვილი 1966:** ვ. გაბაშვილი. ირანული წარმოშობის სოციალურ-ეკონომიკური ტერმინები ქართულ წყაროებში, კავკასიის ხაზით ისტორიის საკითხები, თბილისი.
- დოლიძე 1965:** ქართული სამაჩთის ძეგლები, ტ. II, ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ი. დოლიძემ, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.
- დოლიძე 1970:** ქართული სამაჩთის ძეგლები, ტ. III, ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ი. დოლიძემ, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.
- დოლიძე 1981:** სამაჩთადი ვახტანგ მეექვსისა, ტექსტი დაადგინა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი.
- ენუქიძე და სხვები 1984:** ქართული ისტორიული საბუთების კოჩპუსი, შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ და ნ. შოშიაშვილმა, ტ. I, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.
- ერემიანი 1950:** С. Еремян. Рабство и рабовладение в Армении, ВДИ, №1.
- ერიაშვილი 1982:** ჟ. ერიაშვილი. უძველესი ქართული სოციალურ-ეტიმოლოგიური ინსტიტუტები, თბილისი

- თაყაიშვილი 1909:** საქართველოს სიძვედე, ტ. II, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების გამოცემა, ტფილისი.
- თაყაიშვილი 1910:** საქართველოს სიძვედე, ტომი III, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების გამოცემა, ტფილისი.
- კაკაბაძე 1912:** ს. კაკაბაძე. სკუდრები ბაგრატიონთა კუთვნილება, სტამბა „ნაღველი“, ტფილისი.
- კაკაბაძე 1921:** ს. კაკაბაძე. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წიგნი I, ტფილისი.
- მამულია 1979:** გ. მამულია. კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.
- მამულია 1987:** გ. მამულია. პატრიარქობა, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი.
- ნადარეიშვილი 1973:** გ. ნადარეიშვილი. სანივთო სამართლის ობიექტების შესახებ, ქართული სამართლის ისტორიის საკითხები, ტ. I, თბილისი.
- ჟორდანიას 1897:** თ. ჟორდანიას. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწეხრობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, წიგნი II (1213 წლიდან 1700 წლამდე), ტფილისი.
- სანაძე 1979:** მ. სანაძე. გვებობა დასავლეთ საქართველოში XV-XVIII საუკუნეებში, თბილისი.
- სოსელია 1966:** ო. სოსელია. ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს ისტორიიდან, თბილისი.
- ყაუხჩიშვილი 1955:** ქართლის ცხოვრება, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი.
- ყაუხჩიშვილი 1959:** ქართლის ცხოვრება, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, სახელგამი.
- ჩხატარაიშვილი 1979:** ქ. ჩხატარაიშვილი. ნახევრები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში, თბილისი.
- ჯავახიშვილი 1982:** ი. ჯავახიშვილი. ქართული სამართლის ისტორია, თხზულებანი, ტ. VI, თბილისი.
- ჯავახიშვილი 1905:** ი. ა. ჯავახოვ. Государственный строй древней Грузии и древней Армении, С.Пб.
- ჯავახიშვილი 1912:** ი. ა. ჯავახოვ. К вопросу о построении грузинского храма в Атене, ХВ, т. I, вып. III.
- ჯანაშია 1949:** ს. ჯანაშია. შრომები, I, თბილისი.

TERRITORIAL STRUCTURE OF THE VILLAGE IN FEUDAL GEORGIA

Taras Akhalaia

Independent researcher
akhalaia_taras@yahoo.com

The goal of the research paper is to explore the territorial structure of the village of medieval Georgia. In accordance with Old Georgian sources, the village was divided into two parts: village containing the plots of farmers and the lands named „სეფე“ („Sepe“ – that belongs to master), which belonged to signore. Sepe-lands surrounded the village and were within “the legal boundaries” of the village, consisting of plots of lands for wheat, vineyard, mill, mountain, forest, hunting area, field, hill, hillside, route, tillage, fishery, lake, pond, springs etc.

By its origin, this structure comes from the social institution of „საუხუცესო“ (saukhutseso – that belongs to the elder, father). The origin of the social institution of saukhutseso traces back to the old patriarchal house, where for the symbolic designation of Household Father's („მამასახლისი“//mamasakhlisi) power (Lat. patria potestas), the extra share for the Father was singled out and allotted out of brothers' equal share. It meant that he who possessed saukhutseso share in the estate was the ruler and master of the Household.

Considering that after the death of a father, the firstborn son („პირმშო“-pirmsho – primogenitor) was to become mamasakhlisi (Master of House) on the basis of primogeniture, he would own Saukhutseso,

being a symbol of authority (*patria potestas*) of Household Father. In the wake of time, *saukhutseso* was named the share of extra portion of the elder brother (*pirmsho*).

In old Georgian patriarchal temple communities (circa the II-I millennia B. C.), still ethnographically preserved in highland regions of Eastern Georgia (Pshavi and Khevsureti regions), the land in a village was divided into two parts: the land possessed by community members and the land of temple, that belonged to theocratic authorities (“Fathers”// “Elderly”) of the community. After social stratification in old Georgian tribes, socially advanced “*mamasakhlisi*” (father of household) was named as “*upali*” (master), from the Old Georgian root –pl- (master, owner, dominant), subsequently, “*saukhutseso*” land was named as “*sepe*”-land (that belongs to *upali*- master). That is how “*sepe*” was developed from the institution of “*saukhutseso*”. Similar territorial structure is characteristic to medieval towns in Georgia – town and sepe-lands with small villages and summer houses around the town belonging to aristocracy. This find itself parallel to the medieval village in Europe, where the lands of a village (Lat. Villa) were divided into two parts: one that belonged to farmers (Lat. *Mansi*) and the other that belonged to the Lord of the feud (Lat. *Domain*).